

Moses Hess—jude och socialist

Svante Lundgren

Åbo

Ytterst få personer känner till Moses Hess. Ändå var han en betydande 1800-talstänkare, en kommunist före Marx och Engels och sionist före Herzl. Den sionistiska rörelsen har under vårt århundrade upptäckt Hess och räddat honom undan glömskan. Inom socialistisk historieskrivning lider han ännu ofta av bannlysningen i Kommunistiska manifestet.

Jag har indelat Hess' liv i tre epoker, efter den ideologi som han företrädde under ifrågasvarande period. Denna indelning är inte slutgiltig. Sin beundran för Spinoza bevarade Hess livet ut och under sin tid som sionist var han lika övertygad socialist som någonsin förr. Min indelning särskiljer ändå tre huvudperioder och -intressen hos Hess: ungdomsårens filosofiska spekulationer, den socialistiska aktiviteten och de två sista decenniernas passion för judiska frågor och sionismen. De biografiska uppgifterna är—om inte annat sägs—baserade på den mest betydande Hessbiografen, den av Edmund Silberner, *Moses Hess Geschichte seines Lebens* (Leiden 1966).

1. Spinozisten

Moses¹ Hess föddes som det första barnet i en judisk familj den 21 januari 1812 i Bonn, tre år innan Preussen tog Rheinland i besittning och återigen begränsade rättigheterna för judarna,

som varit jämställda med de kristna sedan den franska erövringen 1794.² År 1816 eller 1817 flyttade Moses' far, David Hess, till Köln, där han försörjde sig som handelsman och senare grundade ett sockerraffinaderi. Sonen Moses stannade i Bonn, där han bodde hos sina farföräldrar.

Moses stannade kvar i Bonn på grund av att föräldrarna ville ge honom en judisk uppfostran, vilket var svårt i Köln, där det bodde ytterst få judar vid denna tid. Om Moses' upplevelser hos morföräldrarna vet vi ytterst litet. Det var i alla fall fråga om ett synnerligen fromt judiskt hem. I *Rom und Jerusalem*³ ger Hess en mycket sentimental och förskönad bild av denna tid. Att denna bild inte motsvarar verkligheten visar det han skrev i sin dagbok den 16 september 1836. Där heter det att han blivit "bis in mein fünfzehntes Jahr über den Talmud schwarz u(nd) blau geschlagen" och att "der Talmud war mich herzlich zuwider". När han som fjortonårig—efter sin mors död—flyttade till fadern i Köln kändes det som att komma "aus einem Kerker".⁴

Exkurs: Judendomen i 1800-talets västeuropa⁵

Den generation judar som Hess tillhörde levde i en omvälvningarnas tid. Det var fråga om emancipationens första generation, som upplevde uppkomsten av

reformjudendomen, neo-ortodoxin och den positiv-historiska skolan, som drogs med av socialismens messianska budskap och som—trots all emancipation—fick uppleva en allt hårdare och brutalare antisemitism.

Emancipationen har sin bakgrund i upplysningens tolerans- och religionsfrihetsideal. Det första steget var toleransediktet i Österrike 1781 och efter den franska revolutionen 1789—som Hess ställde mycket högt—blev de franska judarna garanterade medborgerliga rättigheter och religionsfrihet. I och med Napoleons nederlag återinfördes de gamla restriktionerna delvis i de tyska områdena, bl.a. Rheinland, som under Napoleons storhetstid tvingats ge judarna lika rättigheter som de kristna. Detta ledde till att en hel del intellektuella judar, t.ex. för att kunna behålla sina jobb, konverterade till kristendomen. Till dessa hörde bl.a. Karl Marx' far och författarna Ludwig Börne (1786–1837) och Heinrich Heine (1797–1856). Först 1869 under Bismarck gav den nordtyska federationen fulla medborgerliga rättigheter åt judarna.

I och med judarnas förbättrade ställning och i och med att allt fler judar skaffade sig en sekulär utbildning uppstod krav på en reformering av judendomen. De radikala reformivrarna under ledning av först Israel Jacobson (1768–1828), senare Abraham Geiger (1810–74), genomförde långtgående reformer. Bland annat reformerades gudstjänsten avsevärt för att bättre svara mot den västeuropeiska estetiska smaken. Reformjudendomen ansåg att judendomen var en religion och förnekade dess nationella karaktär. Som en följd av judarnas assimilation, vilket innebar att dessa blev så goda tyskar, fransmän, österrikare osv. som möjligt, skulle omgivningens avoghet mot dem upphöra. Som vi skall se ansåg Hess att detta var ett stort självbedrägeri.

Motståndarna till reformjudendomen mobiliserades i det som brukar kallas neo-ortodoxin. Under Samson Raphael Hirschs (1808–88) ledning betonade de neo-ortodoxa ett strikt fasthållande vid de traditionella föreskrifterna. En via media utgjorde den s.k. positiv-historiska skolan, vars upphovsman var Zacharias Frankel (1801–75). Genom en annan av dess betydande företrädare, historikern Heinrich Graetz (1817–91), kom Hess i kontakt med denna riktning. Det som ateisten Hess tilltalades av i den positiv-historiska skolan var dess framhävande av judendomens nationella karaktär.

Som ett resultat av emancipationen började alltför intellektuella judar framträda på 1800-talet inom kultur och vetenskap. I den socialistiska rörelsens ledning var judarnas antal stort, betydligt större än man kunde

vänta sig från andelen judar i folkmängden. Förutom Hess och Karl Marx (1818–83)—som var protestant vad religionstillhörigheten beträffar, men som härstammade från en förnäm rabbinsk släkt⁶—kan man nämna följande judar bland ledarna inom den unga socialismen: i Tyskland Ferdinand Lassalle (1825–64), Eduard Bernstein (1850–1932), Paul Singer (1844–1911) och Rosa Luxemburg (1871–1919), i Österrike Victor Adler (1852–1918), Friedrich Adler (1879–1960) och Otto Bauer (1881–1938), i Frankrike Bernard Lazare (1865–1903) och Leon Blum (1872–1950), i Ryssland Leon Trotskij (f. Bronstein, 1879–1940), Karl Radek (f. Sobelsohn, 1885–1939 ?), Lev Kamenjev (f. Rosenfeld, 1883–1936), Julius Martov (f. Tsederbaum, 1873–1923) och naturligtvis hela ledningen för det judiskt-socialistiska partiet Bund.⁷

Förhoppningarna om antisemitismens självdöd kom i slutet av 1800-talet ordentligt på skam. Inte bara i Östeuropa—med våldsamma pogromer i Ryssland från 1881—utan också i Västeuropa förekom öppen antisemitism. Ett exempel på denna var Dreyfus-affären i Frankrike 1894.

Den unge Moses Hess var en drömmare och grubblare som kämpade med de stora livsfrågorna. Efter att ha lämnat sin judiska barnatro kämpade han länge för att åter finna sin Gud. "... ich musste einen *Gott* haben u(nd) ich fand ihn endlich, nach langer, grosser Mühe, nach einem schrecklichen Kampfe—in meinem Herzen ... Einen persönlichen Gott hatte ich nicht mehr, aber ich hatte eine *moralische Weltordnung*, die mich befriedigte."⁸

Hjälp i sitt sökande fick Hess först av Rousseau, senare framför allt av Spinoza. År 1835 hade hans grubblerier över religiösa och sociala problem försatt honom i ett slags profetiskt transtillstånd, där han upplevde sig vara en gudomlig förkunnare av en ny lära.⁹ De litterära ambitioner han nu förverkligade ledde till ett förstlingsverk som 1837 publicerades under titeln *Die heilige Geschichte der Menschheit*. Boken utkom anonymt, "von einem Jünger Spinozas". Denna skrift—"ein seltsames, pathetisch-schwärmerisches, und ob seiner naiven Primitivität häufig komisch anmutendes Buchlein"¹⁰—är berömd, inte p.g.a. sitt innehåll, utan för att det är den första socialistiska boken skriven i Tyskland.¹¹

Die heilige Geschichte består av två delar. Den första delen—"Der Vergangenheit als Grund dessen, was geschehen wird"—indelar världshistorien i tre huvudperioder, vilka i sin tur är indelade i mindre perioder. Den första huvudperioden, "Die Offenbarungsgeschichte von Gott, dem Vater", sträcker sig från Adam till Kristus och kännetecknas av "das passive Geistesvermögen, die Phantasie". Den andra huvudperioden, "die Offenbarungsgeschichte von Gott, dem Sohne", sträcker sig från Kristus till Spinoza och kännetecknas framför allt av "das aktive Geistesvermögen oder das innere Gemütsleben". Den tredje huvudperioden, "die Offenbarungsgeschichte von Gott, dem heiligen Geist", sträcker sig från Spinoza framåt och kännetecknas slutligen av "die reingeistige Erkenntnis Gottes" då Gud uppenbarar sig genom förståndets klara ljus.¹²

I bokens andra del—"Die Zukunft als Folge dessen, was geschehen ist"—analyserar Hess den sociala situationen och spår en ny världsordning, "das neue Jerusalem". I detta nya samhälle skall arvsrätten, som enligt Hess var roten till det onda, avskaffas och all egendom vara gemensam. Ytterligare kännetecknen på Hess' idealsamhälle är altruism, solidaritet, harmoni, och att alla motsättningar mellan rik och fattig skall upphöra, att kvinnorna skall vara jämlika med männen, att staten skall bära ansvaret för undervisning och hälsovård och att samhället skall styras av en representativ regering. Men inte ens detta var allt. Hess förutsade en tid då också staten skulle vara övverflödlig och dö bort.¹³

Hess menade att denna samhällsförändring hellre borde åstadkommas genom ett nytänkande hos de regerande, "von oben", än genom en revolution "von unten". Därför tillägnade han boken "allen gottesfürchtigen Regierungen".

Die heilige Geschichte är patetisk och på en del ställen småkomisk.¹⁴ Hess hade senare inte själv särdeles höga tankar om sitt förstlingsverk.¹⁵ Det viktiga med denna bok är, som sagt, att den introducerade socialistiska idéer i Tyskland.¹⁶ Varifrån hade då Hess fått sina socialistiska idéer? Några forskare har hävdad att Hess vid denna tid var influerad av franska socialister som Saint-Simon, Fourier och Ba-

beuf.¹⁷ Hos Hess själv—t.ex. i hans dagbok från 1835-36—finns det dock ingenting som skulle tyda på att han vid denna tid var bekant med de franska socialisternas idéer. Av allt att döma har han utifrån sina självstudier (främst av Spinoza), sina iakttagelser av samhället och säkert också utifrån sin judiska uppfostran, som han själv vänt ryggen till, men som ändå påverkat honom, kommit fram till socialistiska tankegångar.

Vid denna tid arbetade Hess inom sin fars affärsverksamhet. Denna sysselsättning intresserade honom inte ett dugg. Hans dragning var till filosofi och studier. Den 3 juni 1837 skrevs han in som filosofistuderande vid universitetet i Bonn.¹⁸ Vilka föreläsningar han där åhörde vet vi inte. Någon examen avlade han aldrig, men kallades senare ofta för Dr. Hess.

Hess' möte med hegelianismen—den rådande filosofin i Tyskland—ledde till att han började planera ett verk om staten. Efter en relativt lång och komplicerad tillkomsthistoria utkom *Die europäische Triarchie* 1841. Liksom *Die heilige Geschichte* publicerades den anonymt.

Triarchie är ett betydligt mer djupgående och systematiskt verk än *Die heilige Geschichte*. Hess tar här ställning till hegelianismen. Trots att han berömmar Hegel kritiserar han också honom för att enbart syssla med det abstrakta. Hegels filosofi leder, enligt Hess, inte till handling. "Philosophie der Tat" är en av nyckeltermerna hos Hess. Också vänster- eller unghgelianerna får kritik för att de är alltför negativa, de vill bara kritisera men kommer inte själva längre än Hegel. Filosofin måste "um Positives zu erringen, über sich selber hinaus zur That fortschreiten."¹⁹

Triarchie har fått sin titel av den omgestaltning av Europa som Hess föreslår. Hess för fram tanken på ett slags statsförbund mellan de tre stora europeiska nationerna, Tyskland, Frankrike och England. Detta var enligt honom nödvändigt för att stå emot ett ökat ryskt inflytande i Europa²⁰ och för att förverkliga social jämlikhet. I spetsen för denna triarki—till vilken de små europeiska nationerna sedan skulle ansluta sig—skulle England stå, eftersom England var en syntes mellan Tysklands kontemplativa lugn och innerlighet och Frank-

rikes aktivitet och utåtriktning.

I *Triarchie* behandlas också förhållandet mellan kyrkan och staten. Hess förespråkar en konfessionslös, men inte religionslös stat. Han går in i den i Tyskland pågående diskussionen om blandäktenskap—den s.k. "Kölner Kirchenstreit"—och kallar det som ett resultat av den franska revolutionen införda borgerliga äktenskapet ett enormt framsteg, "das Wesentliche der Emanzipation der Sitten".²¹

Socialistiska tankar finns i stor utsträckning också i *Triarchie*. Den franska revolutionen löste inte de sociala problemen, den var bara en "Sittenrevolution". Den existerande klyftan mellan aristokratin och den fattiga massan kommer att tvinga fram en social nydaning, först i England.²²

I motsats till *Die heilige Geschichte* väckte *Triarchie* stor uppmärksamhet och mottogs överlag positivt.²³ I en artikel i tidskriften *Athenäum* den 9 oktober 1841 avslöjade Hess att han var bokens författare och han fick snart ett visst anseende inom unghgelianska kretsar.

2. Socialisten

Under hela 1840-talet var Moses Hess mycket aktiv i socialistisk agitation och publiceringsverksamhet.²⁴ Hans första projekt var att tillsammans med likasinnade starta den liberala dagstidningen *Rheinische Zeitung*. I sin jakt efter medarbetare till tidningen träffade han på en person som skulle bli av avgörande betydelse för hans egen utveckling, nämligen Dr. Karl Marx.²⁵

Rheinische Zeitung började utkomma i januari 1842. Av rädsla för att Hess skulle vara alltför radikal för tidningens liberala finansärer blev han inte utnämnd till chefredaktör, utan blev ansvarig för tidningens artiklar om Frankrike. Senare var han en tid korrespondent i Paris. I sina bidrag till *Rheinische Zeitung* försökte Hess smuggla in kommunistiska idéer, bl.a. redogjorde han omständligt för de franska socialisternas åsikter och agerande.²⁶

I oktober 1842 övertog Marx ledningen av *Rheinische Zeitung*. Hess arbetade vid denna

tid på centralredaktionen i Köln. Tidningens medarbetare och andra likasinnade samlades i regel en gång i veckan till diskussion om aktuella händelser. I denna krets bedrev Hess kommunistisk propaganda. Eftersom flera av deltagarna, t.ex. Georg Gottlieb Jung (1814–86), Karl D'Ester (1811–59) och Friedrich Anneke (1817–72), senare blev ledande personer inom den kommunistiska rörelsen, kan man säga att Hess' propaganda var framgångsrik.

I denna krets fanns också Marx, som vid denna tid inte hade några sympatier för kommunismen.²⁷ Förutom mötena i diskussionskretsen umgicks Hess och Marx under två månaders tid så gott som dagligen på *Rheinische Zeitungs* redaktion. För mig förefaller det därför helt klart att det var Hess som inspirerade Marx att närmare bekanta sig med kommunismen. Vilka följder det sen fick vet vi alla.²⁸

I oktober 1842 besökte en av medarbetarna i *Rheinische Zeitung* redaktionen i Köln. Där träffade han Hess, som efteråt skrev om detta möte: "Wir sprachen über die Zeitfragen, und er, ein Anno I Revolutionär, schied von mir als allereifrigsten Kommunist."²⁹ Denna person, som Hess vann för kommunismen, var Friedrich Engels (1820–95).

I januari 1843 förbjöds *Rheinische Zeitung* av censuren. Det sista numret utkom 31 mars samma år. I december 1842 hade Hess flyttat till Paris, därifrån han skrev artiklar till *Rheinische Zeitung* och *Schweizerische Republikaner* som utkom i Zürich. Hess skrev också tre längre artiklar för en bok som Georg Herwegh (1817–75) utgav under titeln *Einundzwanzig Bogen aus der Schweiz*. De två artiklarna *Die eine und ganze Freiheit* och *Philosophie der Tat* uppvisar ett starkt inflytande från Feuerbach.³⁰ I *Sozialismus und Kommunismus* recenserar Hess en bok om den franska socialismen, som Lorenz von Stein (1815–90) skrivit på uppdrag av den preussiska regeringen.³¹

I Paris umgicks Hess med både franska och tyska socialister. I oktober 1843 flyttade Marx till Paris och började tillsammans med Arnold Ruge (1802–80) planera en ny tidskrift, *Deutsch-französische Jahrbücher*. Hess var även involverad i detta projekt, som till slut—på grund av censuren—resulterade i endast ett nummer.³²

År 1844 flyttade Hess tillbaka till Köln. Där ägnade han sig åt kommunistiskt organisationsarbete och publicistisk verksamhet. Av hans artiklar från denna tid kan man nämna *Über die sozialistische Bewegung in Deutschland*, där han beskriver socialismens korta historia i Tyskland, *Kommunistischer Glaubensbekenntnis in Fragen und Antworten*, som utkom anonymt som broschyr, och *Die letzten Philosophen*, en broschyr riktad mot filosoferna Bruno Bauer (1809–82) och Max Stirner (1806–56). I februari 1845 arrangerade han tillsammans med Engels och Gustav Adolf Kottgen (1805–82) uppmärksammade agitationsmöten i Elberfeld, vilka sedan förbjöds av myndigheterna.

Hess' socialism var vid denna tid en syntes av tysk radikal filosofi och fransk socialistisk teori. För Hess var socialismen moraliskt nödvändig, ett etiskt imperativ. Han hade kommit till sin socialistiska övertygelse genom intellektuella övertåganden. Arbetarklassen eller proletariatet (det ordet använde Hess inte ännu) kände han inte.³³ Det var därför ett nytt område Hess gav sig in på då han år 1845 grundade månadstidskriften *Gesellschaftsspiegel*, vars undertitel *Organ zur Vertretung der besitzlosen Volksklassen und zur Beleuchtung der gesellschaftlichen Zustände der Gegenwart* uttrycker dess syfte. Tidskriften hade rätt stor framgång, men fick problem med myndigheterna och förbjöds 1846.³⁴

År 1845 flyttade Hess till Brüssel, där han bodde granne med Marx och Engels. Under nära samarbete med dessa—bland annat bidrog han till Marx' och Engels' *Die deutsche Ideologie*³⁵—närmade sig Hess alltmer Marx' åsikter. Det som sedan ändå ledde till en brytning mellan Hess och Marx var huvudsakligen skillnader när det gäller den revolutionära strategin (se exkurs nedan). Det slutliga tecknet på brytningen var *Kommunistiska manifestet*, i vilket Hess—utan namns nämnande—utsätts för ett häftigt angrepp från Marx och Engels.³⁶ "Damit war Hess gerichtet".³⁷

Under revolutionsåret 1848 vistades Hess på olika ställen och 1849 slog han sig ner i Zürich. Där författade han en anonym propagandabroschyr, *Roter Katechismus für das deutsche Volk*, i vilken han bl.a. skrev: "Die

soziale Revolution ist meine Religion".³⁸ Efter att 1850 ha flyttat till Geneve anslöt sig Hess till den s.k. Willich-Schapperska fraktionen inom Kommunistiska förbundet, vilken stod i opposition till den av Marx ledda fraktionen.³⁹ Efter kortare vistelser i Köln, Brüssel och Antwerpen slog han sig slutligen 1853 ner i Paris. Besvikelsen över den misslyckade revolutionen och över kommunisternas inre stridigheter ledde till att han drog sig bort från politiken. I stället ägnade han sig under resten av 1850-talet åt naturvetenskapliga studier.

Också under den naturvetenskapliga perioden i Hess' liv spelade hans socialistiska övertygelse en betydande roll. Hess' mål var att med naturvetenskapens hjälp kunna bevisa socialismens överlägsenhet.⁴⁰ Med stor iver studerade han nu matematik, fysik, kemi, geologi, raslära, geografi och framför allt astronomi. Han publicerade också en del artiklar i tidskrifterna *Das Jahrhundert* och *Die Natur*.

Mot slutet av 1850-talet blev Hess igen politiskt aktiv. Den politiska situationen i Europa—närmast det italienska frihetskriget—fick Hess, liksom en del andra socialister, att ställa förhoppningar på Napoleon III. Denna "röda bonapartism" ledde bl.a. till att Hess för de i Paris bosatta tyska demokraternas räkning skrev ett brev till kejsaren, och till att han blev korrespondent för den bonapartistiska tidningen *L'Espérance* i Geneve.⁴¹ Förhoppningarna på den i grunden reaktionäre kejsaren kom dock på skam, men först 1869 gjorde Hess upp med sitt bonapartistiska svärmeri i broschyren *La Haute Finance et l'Empire*.

Exkurs: Hess och Marx

Hur Hess träffade Marx och hur Hess kom att inspirera Marx till att rikta sitt intresse mot kommunismen har vi redan sett. Här skall vi först diskutera förhållandet mellan Hess' *Über das Geldwesen* och Marx' *Zur Judenfrage* och sedan se på förhållandet Hess-Marx 1844–48 och även lite efter det.

År 1844 redigerade Marx och Ruge i Paris *Deutsch-französische Jahrbücher*. Denna tidskrift utkom endast i ett dubbelnummer på våren 1844. Ett av Marx' bi-

drag var artikeln *Zur Judenfrage*. Hess bidrog med fyra korta brev från Paris, men han hade också lämnat in en längre artikel, *Über das Geldwesen*. Den var tänkt att publiceras i ett senare nummer. Eftersom inga fler nummer utkom publicerades *Geldwesen* först 1845 i *Rheinische Jahrbücher zur gesellschaftliche Reform*.

Innehållet i *Geldwesen* och *Judenfrage* är mycket liknande. Bägge behandlar frågan om penningens alienerande funktion. Alienationsbegreppet är övertaget från Feuerbach, men tillämpas nu på människans sociala aktivitet. Marx riktar sin kritik av penningen mot judekapitalisterna⁴², medan udden hos Hess är riktad mot kristendomen, även om judendomen också får sin släng av eleven.⁴³ Inför denna likhet uppstår frågan: Har Marx påverkat Hess eller vice versa?

En hel rad forskare har hävdats att det är Hess som påverkat Marx. I egenskap av redaktör för *Deutsch-französische Jahrbücher* hade Marx, enligt dessa forskare, sett Hess' artikel och sedan själv använt dess huvudtankar. Cornu säger att Hess redan före Marx gjort en syntes mellan Feuerbach och socialismen.⁴⁴ Också tillsammans med Mönke yttrar sig Cornu i samma riktning: det sägs inte uttryckligen att *Judenfrage* bygger på inspiration från Hess, men i allmänna ordalag sägs att Hess utövat ett visst inflytande på Marx.⁴⁵ Mönke har dock något år senare tänkt om och hävdar nu att det är Marx som inspirerat till Hess' *Geldwesen*.⁴⁶

Den erkände Marx-forskaren David McLellan håller klart på Hess' prioritet och hävdar att "Marx copied heavily from Hess's essay presuming it would not be published."⁴⁷ Också den kanske främste Hess-forskaren, Silberner, är av samma åsikt.⁴⁸

En medelväg representeras av Frei⁴⁹, som menar att det inte är fråga om att den ena har plagierat den andra, utan att Hess och Marx under sommaren 1843 diskuterat dessa saker och sedan var för sig skrivit ner sina tankar. Carlebach⁵⁰ har en originell lösning. Enligt honom har Marx inte sett Hess' manuskript innan han skrev *Judenfrage*. Orsaken till att Marx inte tog in Hess' artikel i *Deutsch-französische Jahrbücher* var att han inte delade åsikterna i denna. Enligt Carlebach föreligger det alltså inte en så stor likhet i åsikt mellan *Geldwesen* och *Judenfrage* som man ofta hävdats. Där emot är likheterna större mellan *Geldwesen* och Marx' ekonomiskt-filosofiska manuskript från 1844.

Det finns alltså ingen konsensus när det gäller frågan om vem som påverkat vem 1844. Det förefaller mig som om en majoritet av forskarna skulle hävda Hess' prioritet. Dessutom verkar det som om dessa forskare

skulle ha starkare argument för detta. De som hävdar Marx' prioritet är bl.a. en del marxister som tycks göra det av högaktning för sin mästare eller p.g.a. sin låga uppfattning om Hess.⁵¹

Under perioden 1844-47 stod Hess i nära kontakt med Marx och Engels. Hess och Engels agiterade tillsammans i Elberfeld och samarbetade i *Gesellschafts-spiegel*, Hess bidrog till Marx' och Engels' *Die deutsche Ideologie* och de tre samarbetade intimt i kommunistiskt organisationsarbete i Brüssel. I en tidningsartikel 1843 kallade Engels Hess för "der erste Kommunist in der Partei".⁵² Men det skulle bli andra tongångar.

I början av 1846 grundade Marx och Engels Kommunistische Korrespondenz-Komitee i Brüssel. Dess syfte var att få den tyska socialismen under Marx' och Engels' ledning. Därför inleddes genast en hård kamp mot den filosofiska kommunismen och mot den så kallade hantverkarkommunismen, ledd av Wilhelm Weitling (1808-71). Vid ett möte den 11 maj 1846—där Weitling själv var närvarande—antog korrespondenskommittén ett uttalande riktat mot Weitling. Hess delade inte Weitlings åsikter, men ansåg att man inte skulle bekämpa varandra inom den kommunistiska rörelsen. I ett brev till Marx den 20 maj—Hess hade något tidigare flyttat från Brüssel till Verviers—protesterade Hess mot behandlingen av Weitling och tog farväl av partiet.⁵³ Trots Marx' uppmaningar att stanna kvar i partiet vägrade Hess. "Mit Dir persönlich möchte ich noch recht viel verkehren; mit Deiner Partei will ich nichts mehr zu tun haben."⁵⁴

Trots detta uppbrott från partiet stod Hess fortsättningsvis i kontakt med Marx. Men vid denna tid började Engels en häftig smutskastningskampanj mot Hess i sina brev till Marx, i syfte att göra vidare samarbete omöjligt.⁵⁵

Hösten 1847 återvände Hess till Brüssel efter en tid i Köln respektive Paris. I Brüssel blev han medlem i Bund der Kommunisten, en hemlig organisation ledd av Marx. Denna organisation grundade arbetarföreningar genom vilka den kunde värva medlemmar åt sig själv. Hess blev viceordförande i den tyska arbetarföreningen i Brüssel. I oktober och november 1847 publicerade *Deutsche-Brüsseler-Zeitung* en artikelserie av Hess, *Die Folgen einer Revolution des Proletariats*. I denna artikelserie är Hess starkt influerad av Marx. Hess talar inte mera om människans "väsen" och endast ironiskt om eviga sanningar och principer. Nu handlar det om proletariatets kamp mot den härskande bourgeoisie.⁵⁶

Trots detta Marx-inflytande var Marx inte tillfreds

med Hess' artikelserie. Marx menade att proletariatet ännu inte var moget för en revolution. Den revolution som måste komma—och som kom 1848—skulle enligt honom vara en borgerlig revolution. Proletariatet borde i denna situation stöda bourgeoisien och inte—såsom Hess menade—drömma om ett proletärt maktövertagande.

Marx kunde inte tolerera en avvikande åsikt gällande kommunisternas strategi. Engels uppmanade honom att offentligt bryta med Hess i *Deutsche-Brüsseler Zeitung*.⁵⁷ Det skedde dock inte, men med desto större kraft angreps Hess i *Kommunistiska manifestet*, som publicerades i februari 1848. Visserligen nämns inte Hess i manifestet, men genom tydliga anspelningar blir det helt klart vem som avses. Så skiljdes vägarna och Hess och Marx möttes aldrig mer, trots att de nog kom att ha en del med varandra att göra i fortsättningen.

Varför bröt Marx relationen?⁵⁸ Silberner svarar: "Weil er nie vor ihnen wirklich kapituliert."⁵⁹ Jag tror att man dessutom måste anta att avundsjuka spelat en viss roll. Marx och Engels kunde inte svälja att det fanns någon som före dem insett socialismens nödvändighet och som de borde stå i en viss tacksamhetsskuld till.⁶⁰

Under åren efter 1848 hade Hess inte så mycket med Marx och Engels att göra. Då och då yttrar sig dessa om Hess i sina brev till varandra och vanligtvis sarkastiskt och ironiskt.⁶¹

Trots den besvikelse och bitterhet som Marx' och Engels' agerande mot Hess måste ha förorsakat hos denne,⁶² hyste Hess beundran och högaktning för Marx under hela sitt liv. Trots att han hade diametralt motsatt åsikt än Marx om hur annorlunda tänkande skulle behandlas erkände han Marx' genialitet som teoretiker.⁶³ När *Kapitalet* utkom 1867 förekom långtgående planer på att Hess skulle göra en fransk översättning, ett projekt som dock strandade.

Den sista akten i dramat Hess—Marx utspelade sig efter Hess' död. År 1877 skickade Sibylle Hess två exemplar av sin döde mans sista verk, *Dynamische Stofflehre*, till Marx (det ena exemplaret var avsett för Engels). I ett svarsbrev den 25 oktober 1877 tackar Marx för böckerna och skriver: "Wir sind beide die Meinung, dass dieses Werk unseres verstorbenen Freundes einen sehr grossen wissenschaftlichen Wert hat und unserer Partei Ehre macht."⁶⁴ I ett annat brev till Hess' änka den 29 november samma år skriver Marx att boken "enthält geniale Anschauungen, bietet aber leider—wahrscheinlich weil Hess nicht die letzte Hand daran legen konnte—vielerlei bedenkliche Angriffspunkte für

Naturforscher von Fach."⁶⁵ Den slutliga—men förse-nade—förbrödningen? Nej, till en änka kan man inte gärna uttala sig på annat sätt.

Låt oss sammanfatta vari Hess' inflytande på Marx bestod.

Det absolut viktigaste är att Hess före Marx försökte göra en syntes av radikal tysk filosofi och fransk socialistisk politik. Eftersom Hess inte var någon systembyggare—och inte heller lika teoretiskt begåvad som Marx—lyckades han inte bygga upp en attraktiv helhetsteori, men skapade trots det tankar som föregriper "den vetenskapliga socialismen". Användningen av Feuerbachs alienationsbegrepp på mänskans sociala verklighet, tanken om att mänskan i kapitalismen blivit en vara och penningen en gud är sådant som Marx övertagit från Hess.⁶⁶

Också enskilda synpunkter och uttryck hos Hess har funnit sin väg till Marx:

- I sin kritik av den tyska filosofin, t.ex. i *Triarchie* (1841) och i *Die letzten Philosophen* (1845),⁶⁷ klandrar Hess filosoferna för att de endast filosoferar men inte kan förlösa konkret handlande. I stället kräver Hess en handlingens filosofi, "Philosophie der Tat". En sådan kritik återkommer flera gånger hos Marx 1843–47 och den påminner också om hans berömda elfte tes om Feuerbach: "Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert, es kömmt drauf an, sie zu verändern."⁶⁸
- I *Philosophie der Tat* (1843) skriver Hess att när det gäller egendom har allting blivit onormalt, "ja, so wurde die Welt auf den Kopf gestellt".⁶⁹ Här kan man se ursprunget till Marx' uttalande om dialektiken hos Hegel: "Sie steht bei ihm auf dem Kopf."⁷⁰
- I *Sozialismus und Kommunismus* (1843)⁷¹ kritiserar Hess den brutala kommunism (t.ex. Babeufs) som endast eftersträvar upphävande av privat egendom—en kritik som man ett år senare finner hos Marx.⁷²
- I ett flertal skrifter från åren 1841–45 talar Hess om den hittillsvarande historien som en "Vorgeschichte" eller "Entstehungsgeschichte" för den egentliga historien som börjar i och med kommunismen.⁷³ Samma tanke och samma formuleringar finner man senare hos Marx.⁷⁴
- I artikeln *Über die Not in unserer Gesellschaft und deren Abhilfe* (1845)⁷⁵ beskriver Hess hur kapitalismen kan ge upphov till begränsade krig mellan upplysta och barbariska nationer. Dessa krig kunde

dock eventuellt undvikas genom en kinesisk mur, dock inte en gjord av sten. Samma metafor använder Marx i *Kommunistiska manifestet*.⁷⁶

- I arbetet *Die Folgen einer Revolution des Proletariats* (1847)⁷⁷ beskriver Hess några övergångsåtgärder efter ett proletärt maktövertagande, vilka skulle föregripa det slutliga upphävandet av den privata egendomen. Dessa åtgärder—progressiv beskattning, begränsningar i arvsrätten m.m.—påminner starkt om de tio reformer som Marx rekommenderar i *Kommunistiska manifestet*.⁷⁸
- I samma artikelserie ironiserar Hess över dem som skrämmer människor med "das Gespenst des Kommunismus".⁷⁹ Detta uttryck fann sedan sin väg till de berömda öppningsorden i *Kommunistiska manifestet*: "Ein Gespenst geht um in Europa—das Gespenst des Kommunismus."⁸⁰
- Marx' berömda slagord "Jeder nach seinen Fähigkeiten, jedem nach seinen Bedürfnissen."⁸¹ är en variant av Hess' "von jedem nach seiner Kräften, an jeden nach seinen Bedürfnissen".⁸²
- Också det berömda Marx-uttrycket om religion som folkets opium⁸³ förekommer tidigare hos Hess⁸⁴, men den som veterligen först använde denna liknelse var Feuerbach 1838.⁸⁵

När liknande uttryck och tankar förekommer hos två personer är det svårt att med full säkerhet kunna hävda att den ena påverkat den andra. Mänskar med liknande intressen och inriktning kan mycket väl var för sig formulera sig i mycket lika ordalag.⁸⁶ I dessa fall anser jag det dock tämligen säkert att Marx är påverkad av Hess. Det är i alla fall helt klart att Marx hade läst de verk av Hess som det här är fråga om. Och det faktum att Marx lånade idéer och uttryck av andra gör ju naturligtvis inte hans unika insats som teoretiker mindre värdefull.

3. Sionisten

År 1862 utkom Hess' djupaste och mest berömda verk, *Rom und Jerusalem*. Boken—som senare blivit en sionistisk klassiker—sålde oerhört dåligt.⁸⁷ Men i ledande judiska kretsar väckte den stor uppmärksamhet. Hur kom det sig att socialisten Hess, som under tjugo års tid visat just inget intresse för judiska frågor,

plötsligt framträder som passionerad sionist?

Orsakerna till denna "omvändelse" är flera. En är storpolitisk: Italiens enande—vilket storligen engagerat Hess—hade fäst Hess' uppmärksamhet på ett ännu olöst nationalitetsproblem, judarnas.⁸⁸ Vänskapen med författaren Armand Lévy, katolsk judeättling med stort intresse för judiska frågor, hade säkert stärkt Hess' judiska identitet.⁸⁹ Också den ökande antisemitismen synes ha bidragit till Hess' återkomst till judendomen,⁹⁰ liksom fransmannen Ernest Laharannes bok *La nouvelle question d'Orient* (1860), ur vilken Hess återger stycken i tysk översättning i *Rom und Jerusalem*.⁹¹

En bidragande faktor utgjorde säkert också en helt privat angelägenhet. Vid tiden för författandet av *Rom und Jerusalem* levde Hess åtskild från sin kristna hustru, vilket tydligen lett till längtan efter judiskt familjeliv.⁹² Om vi ännu kommer ihåg att Hess under 1850-talet ägnat sig åt studium av bl.a. raslära torde de viktigaste orsakerna till Hess' uppvaknade judiska medvetenhet ha blivit nämnda.

Rom und Jerusalem—”Hess' reifste und schönste Arbeit”⁹³—består av tolv brev riktade till en anonym kvinna, som Silberner⁹⁴ lyckats identifiera som Hess' svägerska Josephine Hirsch, samt förord, epilog och slutnoter. Särdeles lättillgänglig är boken inte. ”Hess hatte nicht die Gabe, seine Gedanken klar und geordnet darzulegen, und keine seiner Schriften ist weniger systematisch angelegt als dieses, sein *magnum opus*.”⁹⁵

Hess grundar sina tankar om den judiska nationen på begreppet "ras". Redan i hans ungdomsskrifter—i *Die heilige Geschichte* och i *Triarchie*—förekom en hel del funderingar och spekulationer om olika nationers karaktär och särart. Och som redan sagts ägnade sig Hess under 1850-talet åt bland annat studier i raslära. För Hess är varje nationalitetsfråga en rasfråga. Raskampen är t.o.m. viktigare än klasskampen. "Der Rassenkampf ist das Ursprüngliche, der Klassenkampf der Sekundäre."⁹⁶ De två världshistoriskt betydande raserna är enligt Hess indogermanerna eller arierna och semiterna. För Hess finns det ingen rangordning mellan raserna, ingen ras är former än en annan. Rasfördomar är de sociala framstegens värsta fiende och först när

de är övertagna uppstår den mänsklighetens enhet som Hess drömmer om. Denna mänsklighetens fulländning kallar Hess "Geschichtssabbat", motsvarande den "Naturesabbat" som bibeln talar om. Judarnas uppgift är att vittna om och arbeta för denna fulländning.

De judiska idealen kan enligt Hess förverkligas endast i en egen judisk stat. Enligt honom var tiden nu mogen för bildandet av en judisk stat i Palestina. Detta kunde dock ske endast med andras hjälp och hjälpen kunde man enligt Hess vänta från Frankrike, i vars intresse detta borde ligga. De judar man kunde vänta sig att skulle utvandra till Palestina var huvudsakligen judarna i Östeuropa, som levde under knappa och svåra förhållanden. Det viktiga med den judiska staten var för Hess att den skulle vara socialistisk.⁹⁷ Jorden skulle förstatligas och arbete bedrivs under lagens skydd. Hess föreslår också "die Gründung von jüdischen Gesellschaften für Ackerbau, Industrie und Handel nach mosaischen, d.h. sozialistischen Grundsätzen."⁹⁸

I *Rom und Jerusalem* riktar Hess ytterst skarp kritik mot reformjudendomen. Det gör han inte av sympati för den judiska ortodoxin, utan för att han anser att reformjudendomen leder till likgiltighet för och avfall från judendomen. Reformjudendomens grundläggande misstag är, enligt Hess, att den betraktar judendomen som en religion och inte som en nation. Hess hävdar att varje jude som eftersträvar assimilering och förnekar den judiska nationaliteten inte bara är en avfälling, utan en förrädare.⁹⁹ Inte heller den judiska ortodoxin kommer i *Rom und Jerusalem* undan utan hård kritik. Det som väckte avsky hos Hess var ortodoxins motvilja mot vetenskap och fri forskning.

Efter publiceringen av *Rom und Jerusalem* hamnade Hess i polemik med två reformrabbiner som kritiserat boken. Leopold Löw (1811-75) kritiserade i sin tidskrift *Ben Chananja* Hess för att inte ta hänsyn till historiska fakta: att judarna saknar institutioner för att grunda en egen stat samt ett gemensamt språk. Hess' svar¹⁰⁰ är en galant utläggning av Hess' messiasuppfattning och tro på det hebreiska språkets framtid. I motsats till många andra sionister trodde han på att hebreiskan skulle

bli den judiska statens språk.

I sin tidskrift *Jüdischer Zeitschrift für Wissenschaft und Leben* gav sig Abraham Geiger in på ett betydligt hårdare angrepp av Hess, dock utan namns nämnande. Hess' svar—publicerat i två tidskrifter, *Ben Chananja* och *Der Israelit*, samt som pamflett¹⁰¹—är lika fullt av invektiv och lika tomt på substans som Geigers angrepp.

Under resten av sitt liv visade Hess ett levande intresse för judiska frågor och sionistiska strävanden. Han skrev artiklar om dessa för *Archives israélites*, *Ben Chananja* och *Monatsschrift für die Wissenschaft und Geschichte des Judentums*. Han översatte tredje delen av sin goda väns, Heinrich Graetz,¹⁰² *Geschichte der Juden* till franska. Hess deltog också aktivt i kolonisationsplaner för Palestina, men ett eget besök i Palestina blev aldrig av trots att planer för ett sådant uppgjordes. Intressant är att Hess höll sitt judaistiska intresse hemligt för en stor del av sina socialistiska vänner.¹⁰³

År 1863 blev Hess återigen aktiv i politiken då han valdes till befullmäktigad för Allgemeine Deutsche Arbeiterverein (ADAV). Inom ADAV, vars ledande person och första president var Ferdinand Lassalle, var Hess verksam endast ett år.¹⁰⁴ Redan 1864 återvände han till Paris, därifrån han intreserat följde med utvecklingen inom den tyska socialdemokratin och skrev artiklar för dess tidningar *Der Social-Demokrat* och *Arbeiter-Blatt*. Hess deltog också i Första Internationals kongresser i Brüssel 1868 och i Basel 1869, på vilka han ivrigt bekämpade Bakunin-fraktionen.¹⁰⁵

I samband med kriget mellan Tyskland och Frankrike 1870 blev den ytterst frankofile Hess ironiskt nog utvisad ur Frankrike som farlig för staten. I Brüssel skrev han en ytterst tyskfiertlig pamflett, *Une nation déchue*. Efter att 1871 ha fått återvända till Paris ägnade sig Hess huvudsakligen åt naturvetenskapliga studier. Dessa bemödanden resulterade i den av hans fru posthumt utgivna *Dynamische Stofflehre*.¹⁰⁶ Hess avled den 6 april 1875 och begravdes enligt eget önskemål på en judisk begravningsplats utanför Köln. År 1901 lät socialdemokraterna i Köln på hans gravsten inhugga "Vater der deutschen Sozialdemokratie".

År 1961 flyttades Hess' ben till Israel, där de idag vilar vid Kinnereth-sjön på en begravningsplats som hör till en av de äldsta kollektivbosättningarna i landet. På den gravstenen kallas han "en av den tidiga socialismens fäder och staten Israels förutsägare" (på hebreiska).

Exkurs: Hess i den sionistiska rörelsen

Termen "sionism" myntades 1890 av Nathan Birnbaum (1864–1937). Själva fenomenet hade naturligtvis funnits redan tidigare. Under hela diasporans tid fanns det en längtan till Sion, uttryckt bl.a. i liturgin.¹⁰⁷ Som en politisk rörelse uppstod sionismen dock först på 1800-talet, som en organiserad rörelse under Theodor Herzls (1860–1904) ledning på 1890-talet. Hess hör till de mest betydande förelöparna till sionismen eller proto-sionisterna.

Den Sionslängtan och de tankar om ett återvändande till Palestina som existerade fram till 1800-talet var av religiös art. Man tänkte sig att när Messias kommer skall den judiska staten upprättas. I väntan på detta kan man endast be och leva ett fromt liv i enlighet med *toran*. Det förekom också en hel del falska Messiasgestalter under denna tid.

Den första betydande proto-sionisten var rabbinen Yehuda Alkalaj (1798–1878) från Serbien. Han menade att Messias' ankomst och den slutliga frälsningen skulle förberedas genom mänsklig insats. Sions återupprättelse skulle ske genom judarnas egen aktivitet. Liknande tankar framförde en annan rabbin, Zvi Hirsch Kalischer (1795–1874), i sin bok *Drischat Zion*, som utkom samma år (1862) som *Rom und Jerusalem*.¹⁰⁸

Alkalaj och Kalischer skrev på hebreiska och speciellt den förstnämnde hade ringa framgång med sina idéer. Hess har av allt att döma inte känt till Alkalaj, däremot citerar han Kalischers bok i *Rom und Jerusalem*.¹⁰⁹ Större inflytande på Hess hade hans goda vän, historikern Heinrich Graetz. Graetz uppmanade aldrig själv till utvandring till Palestina, men hans starka betonande av att judarna är en nation hade stor betydelse för sionismens framväxt. Reformjudendomen hävdade ju att judarna inte utgjorde en nation, utan var anhängare av en religion. Inspirerad av Graetz höll Hess hårt på judendomens nationella karaktär och anklagade reformjudendomen för förräderi. Liksom alla nationer borde ha en egen stat, så kunde judarnas pro-

blem, enligt Hess, aldrig lösas med assimilation eller något liknande, utan endast genom upprättandet av en judisk stat i Palestina.

Hess var den första som använde antisemitismen som ett argument för sionismen. Med nästan profetisk klarsyn registrerade Hess den rasistiska och nationalistiska antisemitismen i Tyskland:

Die Deutschen hassen weniger die Religion der Juden, als ihre Rasse, weniger ihren eigentümlichen Glauben, als ihre eigentümlichen Nasen. – Weder Reform, noch Taufe, weder Bildung, noch Emanzipation erschliesst den deutschen Juden vollständig die Pforten des sozialen Lebens.¹¹⁰

Hess' idéer kom för tidigt. Tiden var ännu inte mogen. Först med den ökande antisemitismen—t.ex. pogromerna i Ryssland från 1881 och Dreyfus-affären i Frankrike 1894—började allt större skaror judar bekänna sig till de tankar Hess förgäves försökt propagera för. Leo Pinskers (1821–91) bok *Autoemanzipation* (1882) hade stor betydelse för den växande sionistiska rörelsen i Ryssland och i Herzl fick sionismen på 1890-talet en driftig organisatör och diplomat.

När Herzl skrev *Der Judenstaat* 1896 hade han ingen aning om Hess. Först senare blev han bekant med den sionistiske "kommunistrabbin" och blev mycket begestrad. Den 2 maj 1901 skrev han i sin dagbok:

Alles, was wir versuchten, steht schon bei ihm. Lästig nur das Hegelianische seiner terminologie. Herrlich das spinozistisch-jüdische und Nationale. Seit Spinoza hat das Judentum keinen grösseren Geist hervorgebracht als dieser vergessenen, verblassten Moses Hess!¹¹¹

Det är dock felaktigt att hävda att Hess' drömmar förverkligats i och med staten Israels uppkomst. Det allra viktigaste i Hess' vision—Israel som en socialistisk mönsterstat för omvärlden—har inte förverkligats.¹¹²

Den sionistiska rörelsen var inte enhetlig. Man har bl.a. indelat den i allmän sionism (eller borgerlig sionism), arbetarsionism (eller socialistisk sionism) och religiös sionism.¹¹³ Det är helt naturligt att Hess' visioner hållits levande främst av representanter för den socialistiska sionismen, t.ex. Nachman Syrkin (1868–1924).¹¹⁴

NOTER

1. Att han blivit känd under namnet Moses är inte en självklarhet. Han registrerades under det jiddisch'ska namnet Moises (Edmund Silberner, *Moses Hess Geschichte seines Lebens*, 1 n. 3, hädanefter: Silberner, *Geschichte*). År 1862 förklarade han offentligt (Moses Hess, *Rom und Jerusalem*, 1919, 65, hädanefter: Hess, *RJ*) att han hädanefter använder det gammaltestamentliga namnet Moses. Detta gjorde han dock inte, utan använde därefter, liksom tidigare, oftast "M. Hess", "Moritz Hess" eller "Maurice Hess". (Se Silberner, *Geschichte*, 398 n. 4). Hess' meningsmotståndare, Ruge, Marx m.fl., använde däremot oftast namnet Moses, liksom också Hess-forskningen med början från den första egentliga Hess-forskaren, Theodor Zlocisti. (Se Shlomo Na'aman, *Emanzipation und Messianismus*, 29f, hädanefter: Na'aman, *Emanzipation*).
2. Det franska inflytandet i Rheinland syns också i att Hess' födelseattest var skriven på franska, vilket fått Helmut Hirsch att säga (i *Moses Hess Vorkämpfer der Freiheit*) att den senare mycket frankofile Hess redan genom sin födelseattest var knuten till Frankrike. Ett ypperligt exempel på Hess' frankofili är följande citat från 1864: "Ja edles Frankreich, wenn man deine Kinder kennt, voll Hochherzigkeit und Mitgefühl für alle Leidende, wundert man sich nicht mehr, dass du ein zweites Mutterland für alle bedrückten Völker geworden bist." ("Lettres sur la mission d'Israël dans l'histoire de l'humanité", i *Archives israélites*, citerat ur den tyska översättningen i *Jüdische Schriften*, 32, hädanefter: *JS*).
3. Hess, *RJ*, 37f.
4. Citerat ur Wolfgang Mönke, *Neue Quellen zur Hess-Forschung*, 39f, hädanefter: Mönke, *NQHF*.
5. Bygger på Bernard Martin, *A History of Judaism* 2, 210-285.319-348.
6. Se släktträd i David McLellan, *Karl Marx His Life and Thought*, 466.
7. Om judarna i den unga socialismen, se Robert S. Wistrich, *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky*, spec. 1-22.
8. Hess i dagboken 16.9. 1836, citerat ur Mönke, *NQHF*, 40f.
9. Mönke (*NQHF*, 9) har alldeles rätt när han säger att Hess hade "eine, den Bereich des Pathologischen streifende, Phantasie." Ännu i januari 1837, medan Hess arbetade på manuskriptet till sin första bok, skrev han i sin dagbok: "Wenn ich meine Beruf glücklich erfüllen werde, wird man mich den Napoleon der Religion nennen." Citerat ur Mönke, a.a., 41.
10. Irma Goitein, *Probleme der Gesellschaft und des Staates bei Moses Hess*, 12. Isaiah Berlin karakteriserar boken som "badly written metaphysics of history, full of Hegelian clichés" och säger att den "today is virtually unreadable" (*The Life and Opinions of Moses Hess* [hädanefter: Berlin, *The Life*], 6).
11. "The first book by a native German communist", David McLellan, *Karl Marx His Life and Thought*, 55.
12. Denna indelning liknar den indelning av världshistorien som Joachim av Fiore gjorde på 1200-talet. Se Hans Liebeschütz, *German Radicalism and the Formation of Jewish Political Attitudes during the Earlier Part of the Nineteenth Century*, i Alexander Altmann (ed.), *Studies in Nineteenth-Century Jewish Intellectual History*, 161f och 169f.
13. Hess, *Die heilige Geschichte*, 314-322.
14. Ett talande exempel på Hess' patetiska stil utgör följande uttalande om Luther: "Schon glaubten die Feinde Christi zu triumphieren, weil die Vorsehung ihren Willen noch durch kein öffentliches Wunder kundgethan; schon wähten die Pöpstler ihre Macht von Neuem begründen zu können, ihren schändlichen Handel mit der Gnade Gottes ewig treiben zu dürfen: da wurde dem Hans Luther auf dem Jahrmärkte zu Eisleben ein Sohn geboren und Martin getauft.", a.a., 130. Hess kallar också Luther "der christliche Maccabäus", a.a., 133.
15. I ett utkast till ett tal vid Första Internationals kongress i Basel 1869 talar Hess ironiskt om den "soziale Metaphysik" som låg till grund för hans första bok, som "wenigen bekannt sein wird und es auch nicht zu sein verdient." Citerat ur Silberner, *Geschichte*, 53f.
16. Också en så renlärig marxist som Mönke ger erkänsla åt detta. "Wenn Hess in der zweiten Hälfte der 30er Jahre die Hauptaufgabe der Menschheit in der Regelung der sozialen Frage erkannte und deren Gültigkeit auch für die allernächste Zukunft Deutschlands voraussagte, so ist dies ein bemerkenswerte Ereignis in der Geschichte der Sozialtheorie in Deutschland." Mönke, *NQHF*, 8f. Betydligt mindre värde ges Hess' förstlingssverk i en östtysk tidskrift, Werner Schuffenhauer, *Zur Entwicklung von Moses Hess zum "wahren Sozialisten"* *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 14 (1966), 597.
17. Så t.ex. Auguste Cornu, *Moses Hess et la gauche hégélienne*, 20f.

18. Mönke, *NQHF*, 10.
19. Hess, *Triarchie*, 24. Trots att Hess själv säger "Verfasser dieses kann sich nicht der hegelschen Schule beigesellen", a.a., 65, så har bl.a. Auguste Cornu, *Moses Hess et la gauche hégélienne*, 30, räknat honom som en ledande ungegelian.
20. Hess led hela sitt liv—liksom Marx—av en ansenlig russofobi. "Triarchie" är ett svar på ett förslag om en europeisk pentarki med Ryssland i spetsen, vilket 1839 framfördes i en anonym bok: *Die europäische Pentarchie*. Om Hess' uppfattning om Ryssland, se Shlomo Avineri, *Moses Hess Prophet of Communism and Zionism*, 64–66 (hädanefter: Avineri, *Prophet*).
21. Hess, *Triarchie*, 127.
22. A.a., 38, 172–177.
23. "Mit der Veröffentlichung der "europäische Triarchie" ... beginnt die Glanzzeit von Moses Hess." Edmund Silberner, Der junge Moses Hess im Lichte bisher ungeschlossener Quellen, *IRSH* 3 (1958), 268.
24. "Es gab in der 40er Jahren keine sozialistische Zeitschrift und keine revolutionäre Organisation, an der er nicht beteiligt war" skriver Jochanan Bloch, Moses Hess: "Rom und Jerusalem"—jüdische und menschliche Emanzipation, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 16 (1964), 293. Detta påstående är dock inte helt riktigt. Hess hade nämligen ingenting att göra med *Neue Rheinische Zeitung*, som Marx redigerade 1848–49. Hess hade tillsammans med likasinnade försökt starta denna tidning, men då det misslyckades kom tidningen i stället till stånd på den rivaliserande Marx-fraktionens försorg och Hess hade ingen som helst kontakt med den.
25. I ett brev till vännen Berthold Auerbach (1812–82) av den 2 september 1841 beskriver Hess sitt första intryck av Marx (Moses Hess, *Briefwechsel*, 79f (hädanefter: *BW*)). Denna närmast lyriska beskrivning har blivit mycket berömd och brukar citeras i så gott som alla Marx-biografier. Na'aman säger att Hess' beskrivning "ihm seinen Platz in der Marxologie gesichert hat." (*Emanzipation*, 116). John Weiss skriver: "It is doubtful if Hess would be known at all had he not managed to praise Marx extravagantly on different occasions, and so find for his name, at least, a place in the footnotes of most biographies of Marx." (*Moses Hess Utopian Socialist*, 2f).
26. Marx skrev 1859 att man i *Rheinische Zeitung* kunde höra "ein schwach philosophisch gefärbtes Echo des französischen Sozialismus und Kommunismus" (*MEW* 13, 8). Om Hess och *Rheinische Zeitung*, se Edmund Silberner, Moses Hess als Begründer und Redakteur der Rheinischen Zeitung, *AfS* 4 (1964), 5–44. Artikeln är i stor utsträckning identiskt med Silberner, *Geschichte*, 91–122, 145–147.
27. Det ser man tydligt av Marx' artikel "Der Kommunismus und die Augsburger Allgemeine Zeitung", *MEW* 1, 105–108.
28. "Es ist keine gewagte Annahme, dass Hess, durch seine Artikel in der Rheinische Zeitung, durch die Teilnahme an den Debaten in dem Kreise des Blattes und durch den Umgang mit Marx, diesen von der Notwendigkeit überzeugte, sich mit dem Kommunismus theoretisch zu befassen. Dieses Studium führte bekanntlich Marx nicht zu einer Kritik des Kommunismus, sondern zum Kommunismus schlechthin. So übte Hess einen schicksalhaften Einfluss auf Marx aus." (Silberner, *Geschichte*, 121). Liknande Berlin, *The Life*, 16f; Auguste Cornu/Wolfgang Mönke, Einleitung, XXIX, i Moses Hess, *Philosophische und sozialistische Schriften*; Robert Tucker, *Philosophy and Myth in Karl Marx*, 107; Helmut Hirsch, *Tribun und Prophet*, *IRSH* 2 (1957), 211. Leo Baeck uttrycker sig däremot onyanserat då han säger: "Sowohl Karl Marx als auch Friedrich Engels wurden von ihm für den Sozialismus bzw. den Kommunismus gewonnen." (*Von Moses Mendelssohn zu Franz Rosenzweig*, 57).
29. Hess till Auerbach, 19.6. 1843, *BW*, 103.
30. Om detta inflytande, se S. Rawidowicz, *Ludwig Feuerbachs Philosophie*, 456–464. David McLellan menar att Hess vid denna tid inte var influerad av Feuerbach utan av Bruno Bauer (*The Young Hegelians and Karl Marx*, 150f).
31. Dessa artiklar i *Einundzwanzig Bogen* får beröm av Marx i hans ekonomisk-filosofiska manuskript från 1844 (*MEW* Ergänzungsband 1, 468 och 540).
32. Om förhållandet mellan två artiklar skrivna för *Deutsch-französische Jahrbücher*—Hess' *Über das Geldwesen* och Marx' *Zur Judenfrage*—se exkursen om Hess och Marx.
33. Theodor Zlocisti skriver om Hess' kommunism vid denna tid: "Kommunismus ist nicht der Protestschrei der arbeitenden Klasse; er ist der Freiheitsruf des sittlichen Menschen." (*Moses Hess*, 93).
34. Om *Gesellschaftsspiegel*, se Edmund Silberner, Der "Kommunistenrabbi" und der Gesellschaftsspiegel, *AfS* 3 (1963), 87–102. Artikeln är i stor utsträckning identiskt med Silberner, *Geschichte*, 212–223.

35. Se Wolfgang Mönke, Über die Mitarbeit von Moses Hess an der Deutschen Ideologie von Karl Marx und Friedrich Engels, *Annali* 6 (1963), 438–509. Också utgivarna av *MEW* erkänner Hess' medverkan (*MEW* 3, 567 n. 199). I detta verk angreps bl.a. den filosofiska socialism som kallades "wahre Sozialismus", vilken företrädades av bl.a. Karl Grün (1817–87), och vilken räknade Hess som sin främsta lärofader.
36. *MEW* 4, 485–488.
37. Bruno Frei, *Im Schatten von Karl Marx*, 29 (hädanefter: Frei, *Im Schatten*). Theodor Zlocisti säger att Marx gav Hess en "Rückenstoss" (*Moses Hess*, 240).
38. Moses Hess, *Philosophische und sozialistische Schriften 1837–50*. Hrsg. von Cornu/Mönke, 448 (hädanefter: Hess, *PSS*).
39. Tiden i Geneve beskrivs i Marc Vuilleumier, Dans les collections de la Bibliothèque publique et universitaire: deux brochures de Moses Hess. *Musées de Geneve* 85 (1968), 5–8.
40. Om förhållandet mellan den tidiga socialismen och naturvetenskapen, se Kurt Bayertz, Naturwissenschaft und Sozialismus: Tendenzen der Naturwissenschaft in der deutschen Arbeiterbewegung des 19. Jahrhunderts, *Social Studies of Science* 13 (1983), 355–394.
41. Se Edmund Silberner, Zur Verfasserschaft der Berichte "Aus Deutschland" in der Genfer Espérance, *IRSH* 7 (1962), 441–445; Neues Material zur Geschichte der Genfer Espérance, *IRSH* 8 (1963), 447–458.
42. "Die gesellschaftliche Emanzipation der Juden ist die Emanzipation der Gesellschaft von Judentum." (*MEW* 1, 377). "Judendom" används i denna artikel på ungefär samma sätt som Marx senare använde begreppet "kapitalism".
43. "Das Christentum ist in unserer Krämerwelt realisiert", citerat ur Moses Hess, *Sozialistische Aufsätze 1841–47* Hrsg. von Theodor Zlocisti, 172 (hädanefter: Hess, *SA*). På andra ställen talar Hess om "die jüdisch-christliche Krämerwelt".
44. Auguste Cornu, *Moses Hess et la gauche hégélienne*, 75.85.108.
45. "Mit dieser Verbindung [Feuerbach—socialismen] war er ein Vorläufer von Marx und Engels . . . Trotz ihrer Mängel darf man nicht übersehen, dass diese Arbeiten von Hess die ersten Versuche bildeten, dem Sozialismus eine wissenschaftliche, das hiess 'philosophische' Grundlage zu geben, dass sie eine erste Verbindung zwischen dem deutschen philosophischen Radikalismus und dem französischen Sozialismus herstell-
- ten und dass sie auch für die Herausbildung des materialistischen Praxisbegriffs eine gewisse Vorarbeit leisteten . . . Mit der Übertragung der Feuerbachschen Auffassung der menschlichen Entäusserung und Entfremdung auf das soziale und ökonomische Gebiet übte Hess Ende 1843 und Anfang 1844 einen gewissen Einfluss auf Marx aus." (Auguste Cornu/Wolfgang Mönke, Einleitung, XXVI, XXXVIII och XLVI, i Hess, *PSS*).
46. "Was Hess über das Geldwesen schrieb, ist in der Hauptzügen von Marx übernommen und oft sogar nur Paraphrase von Äusserungen Marx' in der Judenfrage." (Mönke, *NQHF*, 20). Mönke underlåter dock att nämna att han själv ändrat åsikt i denna fråga, något som Silberner inte är sen att påpeka (Edmund Silberner, recension av Mönke, *NQHF Afs* 7/8, (1966/67), 602). Också Alain Boyer tycks ge Marx prioritet då han säger att Hess i fråga om judendomens förhållande till kapitalismen "adopte l'analyse marxiste" (*L'itinéraire d'un prophète: Moïse Hess, Le Mouvement Social* 95 (1976), 34). Han diskuterar dock inte frågan närmare.
47. David McLellan, *The Young Hegelians and Karl Marx*, 155; jfr även hans *Karl Marx His Life and Thought*, 86; och *Marx before Marxism*, 141.
48. "Marx ist offensichtlich von Hess inspiriert." (Silberner, *Geschichte*, 192). Samma åsikt har också Robert Tucker, *Philosophy and Myth in Karl Marx*, 111; Avineri, *Prophet*, 115 och 133; Hans Liebeschütz, Judentum und deutsche Umwelt im Zeitalter der Restauration, *Das Judentum in der Deutschen Umwelt 1800–50*, hrsg. von Hans Liebeschütz und Arnold Paucker, 29 (om jag förstätt hans kryptiska uttalande rätt); Stefan Leber, ". . . es mussten neue Götter hingesetzt werden", 280–282; Gérard Bensussan, *Moses Hess, la philosophie, le socialisme (1836–45)*, 108.
49. Frei, *Im Schatten*, 66f.
50. Julius Carlebach, The Problem of Moses Hess's Influence on the Young Marx, *Leo Baeck Institute Year Book* 18 (1973), 27–39.
51. Även andra subjektiva element kan spela in. T.ex. tror jag att det faktum att Martin Buber ger Marx prioritet beror på att han vill ge en ursäkt till varför Hess uttalar sig så negativt om judendomen i *Geldwesen (Israel und Palästina)*, 119f). Orsaken till detta skulle alltså vara att denne var påverkad av Marx. Buber tycks också ha fäst avgörande vikt vid att *Geldwesen* publicerades ett år efter *Judenfrage*, men han känner inte till att Hess' artikel var klar långt innan den publicerades.

52. *MEW* 1, 494.
53. "Adieu Partei", *BW*, 156.
54. Hess till Marx 29 maj 1846 (*BW*, 157). I samma brev skriver Hess att han inte kan godkänna behandlingen av Weitling p.g.a. sin "versöhnendes Naturell".
55. Se t.ex. *MEW* 27, 32.35.44–46.74f.77.81 och 98f. Silberner skriver om denna kampanj: "Der Mann, der glücklich war, neben Marx die zweite Violine zu spielen, war nicht geneigt, einen dritten Partner zuzulassen." (*Geschichte*, 260).
56. G. Battista Vaccaro menar att Hess från att ha grundat sin socialism på filosofisk grund redan i och med *Gesellschaftsspiegel* och fullt ut i och med *Die Folgen einer Revolution des Proletariats* övergått till att ge socialismen en ekonomisk motivering och utgångspunkt (*Socialismo e umanesimo nel pensiero di Moses Hess (1837–47)*, 281f och 295).
57. *MEW* 27, 112.
58. Silberner ställer frågan: "Warum ihm Marx und Engels hassten?" (*Geschichte*, 282). När det gäller Engels var det utan tvekan fråga om ett personligt hat. För Marx' del skulle jag hellre tala om ett utslag av den renlärighetsmani som ledde till att Marx inte kunde tolerera några som helst avvikelser från sin egen förståelse av socialismen.
59. *Ibid.*
60. Liknande tankar hos Berlin, *The Life*, 22.
61. Hans Magnus Enzensberger har i *Gespräche mit Marx und Engels* sammanställt en lista över attribut som dessa använde om Hess: "Ungeheuer sanguinisch. Guter kerl. Vieh. Der ehemals so welterschütternde Überflieger. Esel. Lump. Ehrlich und unfähig. Taktlos. Scheiss-Hess. Wirklicher geheimer Lassallescher Angestellter. Dumm. Mause. Schlappschwanz. Der olle Moses. Biedermann. Ehrlich. Konfuser Kopf. Frech—verlogen. 'Hörner tragender' Vater des 'Sozialismus'. Sklave. Geizig. Schnödes Gesindel. Altes Vieh. Under verewigter Freun. Vieljähriger Bundesgenosse." (s. 714). Efter 1868 upphör dock invektiven. Detta berodde på att Hess inom Första internationala kraftigt försvarat Marx-fraktionen gentemot proudhonomismen och bakunismen.
62. I ett brev i mars eller april 1850 skriver Hess om Marx: "Schade, jammerschade, dass das Selbstgefühl dieses unbestreitbar genialsten Mannes unsrer Partei sich nicht mit der Anerkennung begnügt, die ihm verdienstermassen von allen denen, welche seine Leistungen kennen und zu würdigen verstehen, gezollt wird, sondern eine persönliche Unterwerfung zu fordern scheint, zu der ich wenigstens mich nie einen einzelnen gegenüber herablassen werde!" (*BW*, 256). År 1862 skrev Hess: "Andere Völker haben nur Parteistreitigkeiten; die Deutschen können sich auch dann nicht vertragen, wenn sie zu einer und derselben Partei gehören." (*RJ*, 41).
63. År 1870 jämförde Hess Marx' insats för "die soziale Ökonomie" med Darwins för "die Ökonomie der Natur" (citerat ur Silberner, *Geschichte*, 618), en jämförelse som Engels tretton år senare gjorde vid Marx' grav (*MEW* 19, 335).
64. *BW*, 642.
65. *BW*, 643.
66. Se Zwi Rosen, *Moses Hess und Karl Marx*, 137–158.
67. Hess, *SA*, 188–206.
68. *MEW* 3, 7. Se Zwi Rosen, *Moses Hess und Karl Marx*, 121–136.
69. Hess, *SA*, 59.
70. I efterskriften till andra upplagan av *Kapitalet* (1873), *MEW* 23, 27.
71. Hess, *PSS*, 205.
72. I hans ekonomisk-filosofiska manuskript från 1844, *MEW* Ergänzungsband 1, 534–536.
73. Se t.ex. Hess, *PSS*, 200–202.205–210.275–277.303–307.345–353).
74. I *Die deutsche Ideologie* (1847), *MEW* 3, 28–30, och i förordet till *Zur Kritik der politischen Ökonomie* (1859), *MEW* 13, 9.
75. Hess, *PSS*, 314.
76. *MEW* 4, 466.
77. Hess, *PSS*, 438.
78. *MEW* 4, 481f.
79. Hess, *PSS*, 438.
80. *MEW* 4, 461.
81. Zur Kritik der sozialdemokratischen Gotha-Programm, *MEW* 19 (1875), 21.
82. *Jugement dernier du vieux monde social*, (1851), citerat ur den tyska översättningen i *Documente des Socialismus*, Bd 1, 549.
83. Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung (1844), *MEW* 1, 378.
84. Die eine und ganze Freiheit (1843), Hess, *PSS*, 227.

85. Ludwig Feuerbach, *Pierre Bayle*, 249. Heinrich Heine kallade 1840 religion för "geistiges Opium" (*Ludwig Börne*, 201).
86. I ett brev till Marx den 20 januari 1845 skriver Engels om Hess' artikel om Stirner, "worin er, ohne Deinen Brief gelesen zu haben, dasselbe sagt." (*MEW* 27, 14).
87. Enligt Silberner sålde den under det första året—enligt uppgift från Heinrich Graetz—knappt 160 exemplar (*Geschichte*, 442).
88. *RJ*:s undertitel är ju också *Die letzte Nationalitätsfrage*.
89. Se Hess, *RJ*, 72 och 131.
90. Julius H. Schoeps (Moses Hess—ein Vorläufer des modernen Zionismus, *Emuna* 10 (1975), 67) och Silberner (*Geschichte*, 399) hävdar att det i synnerhet var den socialistiska antisemitismen som fick Hess att reagera. Det finns dock inte stöd hos Hess själv för en sådan tolkning. Mycket av den antisemitism som fanns hos de ledande socialisterna vid denna tid—t.ex. hos Hess' senare bundsförvant Lassalle—var inte allmänt känd, utan kommer till uttryck endast i personliga brev o.a. icke-offentliga alster; se Edmund Silberner, *Sozialisten zur Judenfrage*; Jochanan Bloch anser att *Rom und Jerusalem* är ett svar på Marx' *Zur Judenfrage* (Moses Hess, "Rom und Jerusalem"—jüdische und menschliche Emanzipation, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 16 (1964), 288–313). Även om enskilda ställen i *Rom und Jerusalem* kan vara riktade mot utsagor i Marx' stridsskrift är det dock fel att säga att hela boken skulle ha varit tänkt som polemik mot Marx.
91. Hess, *RJ*, 130–140.
92. Se a.a., 18.
93. Horst Lademacher, Einleitung, 38, i Moses Hess, *Ausgewählte Schriften; Moses Hess in seiner Zeit*, 115.
94. *BW*, 374 Anm. 1.
95. Edmund Silberner, *Sozialisten zur Judenfrage*, 185. Också Theodor Zlocisti säger att Hess inte var en "klaren Kopf". "Aber es sind nicht immer die 'klaren Köpfe', die in die Menschheit die fort und fort zeugenden, schöpferischen Ideen schleuden." (*Moses Hess*, 145f). Avineri ger följande bedömning: "Like most of Hess' books, *Rome and Jerusalem* is poorly written, and its internal organization is even worse than that of his other books." (*Prophet*, 175).
96. Hess, *RJ*, 223.
97. Frei menar att *Rom und Jerusalem* var "der originelle Versuch, das bisher Erlernte—den Sozialismus—an einem konkreten Fall, der Hess emotionell besonders nahestand, praktisch anzuwenden, die Philosophie in Tat umzusetzen." (*Im Schatten*, 129). Också Horst Lademacher understryker att det socialistiska var det primära. "Hess ist zuerst Sozialist, dann Jude und Zionist" (Einleitung, 52f och *ibid.*, *Moses Hess in seiner Zeit*, 179f). Även Silberner skriver om Hess att "auch seine national-jüdischen Bestrebungen waren der Sache des Sozialismus untergeordnet und sollten ihr dienen." (*Geschichte*, 418). Av annan åsikt är Berlin, som hävdar att Hess efter 1862 "was a Jew first and a Marxist second." (*The Life*, 44). Detta påstående är—förutom felaktigt—tydligt en lapsus, för Berlin hade tidigare hävdad att Hess aldrig var marxist (a.a., 40). Det borde av allt att döma stå "Socialist" i stället för "Marxist". Det judiskas prioritet framom det socialistiska hos Hess går som en röd tråd genom Mary Schulmans arbete *Moses Hess Prophet of Zionism*. Schulmans bok är inte ett seriöst vetenskapligt verk, utan en pseudovetenskaplig hagiografi, som vimlar av grova sakfel (t.ex. att Hess tillbringat en del av sin barndom i Polen och varit medlem av Doktorsklubben i Berlin), inexakteter (de flesta årtal är felaktiga) och tendentiösa halvsanningar (bl.a. ett rabiat Marx-hat).
98. Hess, *RJ*, 154. Aryei Fishman nämner följande drag i judendomen som enligt Hess gör den bäst förenlig med socialismen: "its legalistic ethics and messianic goals", betoningen av denna världen, högaktning av kunskap och förnuft, "the emphasis on normative practical action" och "its strong collective orientation" (Moses Hess on Judaism and Its Aptness for a Socialist Civilization, *The Journal of Religion* 63 (1983), 143–158).
99. Att han själv varit en sådan förrädare i tjugo års tid säger han inte. Silberner tror att det faktum att Hess i *Rom und Jerusalem* inte förklarar varför han vänt ryggen åt sin tidigare militanta ateism och svidande kritik av judendomen berodde på att han hoppades att läsarna inte skulle känna till dessa (*Geschichte*, 420).
100. Finns i Hess, *JS*, 1–8 och i *BW*, 397–405.
101. Finns i Hess, *JS*, 9–11 och i *BW*, 425–427.
102. Om förhållandet mellan Hess och Graetz se Edmund Silberner, Heinrich Graetz' Briefe an Moses Hess, 1861–72, *Annali* 4 (1961), 345–400; och Reuwen Michael, Graetz and Hess, *Leo Baeck Institute Year Book* 9 (1964), 91–121.
103. I ett odaterat brev till en vän skriver Karl Hirsch,

Hess' närmaste vän under dennes sista år, efter hans död: "Hess ist mir ein Rätsel. Nach seinen hinterlassenen Papieren war er ein 'nationalpatriotischer' Jude, begeistert für die Rückkehr nach Jerusalem! Mich hat er dergleichen nie merken lassen." Opublicerat, IISG, Nachlass Julius Motteler, nr. 2772.

104. Om förhållandet Hess—Lassalle, se Bert Andréas, Zur Agitation und Propaganda des Allgemeinen Deutschen Arbeitervereins 1863/64 *Afs* 3 (1963), 310–317.

105. Om Hess' verksamhet i Internationalen, se Edmund Silberner, Moses Hess und die Internationale Arbeiterassociation *Afs* 5 (1965), 83–146. Artikeln är i stor utsträckning identisk med Silberner, *Geschichte*, 513–525.535–539.547–554.569–615.620–624.

106. Moses Hess, *Dynamische Stofflehre. 1 Kosmischer Teil* var ursprungligen tänkt som den första delen i en trilogi, men de två senare delarna hann Hess aldrig skriva.

107. Se Peter Steensgaard, Zionstanken i jødedommen indtil det 19. årh., i Per Bilde & Peter Steensgaard (red.), *Zionismen og Israel*, 16–18.

108. Om Alkalaj och Kalischer, se Arthur Hertzberg (ed.), *The Zionist Ides*, 103–114.

109. Hess, *RJ*, 155–157.

110. Hess, *RJ*, 30.

111. Citerat ur Silberner, *Geschichte*, 443 n. 5.

112. Frei betonar att Israel är ett kapitalistiskt land "von Hess' Vision so weit entfernt wie die Vereinigten Staaten von den Idealen ihrer Gründer, was aber die Zionisten nicht hindert, sich zu rühmen 'Rom und Jerusalem' verwirklicht zu haben." (*Im Schatten*, 152). En som tycks hylla denna "israelische Hess-Legende (a.a., 155) är Felix Weltsch, "... alles ist geschehen im Geiste von Moses Hess. Selten in der Geschichte wurden die Visionen eines Mannes so viele Jahrzehnte nach ihrer Verkündigung in solcher Treue verwirklicht." ("Rom und Jerusalem" nach 100 Jahren, *Bulletin des Leo Baeck Instituts* 5 (1963), 249). Martin Buber är däremot på samma linje som Frei: "Aber die zionistische Bewegung ist heute [Buber skrev detta 1950], fünfundsiebzig Jahre nach seinem Tode, noch nicht wirklich bei ihm angelangt." (*Israel und Palästina*, 127). Också Ernst Bloch betonar skillnaderna mellan Hess' socialistiska och Herzls borgerliga sionism (*Das Prinzip Hoffnung*, 702–705). Däremot är det närmast komiskt då Bloch hävdar (a.a., 711) att Hess efter ryska revolutionen inte skulle ha placerat sitt Jerusalem i Palestina utan i Moskva.

113. Så t.ex. Svante Hansson (red.), *Sionism*.

114. Se Syrkins närmast lyriska hyllning av Hess i hans förord till den jiddiska översättningen av *Rom und Jerusalem* (1916), i engelsk översättning i Marie Syrkin, *Nachman Syrkin*, 306–315. Däremot tycks en annan av de socialistiska sionisterna, Aaron David Gordon (1856–1922)—trots en del likheter i åsikt - inte ha tagit intryck av Hess. Se Jochanan Bloch, "Rom und Jerusalem"—jüdische und menschliche Emanzipation, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 16 (1964), 289f.

LITTERATUR

Otryckta källor

Karl Hirschs brev till Julius Motteler (odate- rat), Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, Nachlass Julius Motteler, Nr. 2772

Tryckta källor och sekundärlitteratur

Andréas, Bert, Zur Agitation und Propaganda des Allgemeinen Deutschen Arbeitervereins 1863/64, *Archiv für Sozialgeschichte* 3 (1963), 297–423

Avineri, Shlomo, Moses Hess: prophet of Communism and Zionism, *Modern Jewish Masters Series* 1. New York and London 1985. (= Avineri, *Prophet*)

Baeck, Leo, Von Moses Mendelssohn zu Franz Rosenzweig. Typen jüdischen Selbstverständnisses in den letzten beiden Jahrhunderten, *Franz Delitzsch-Vorlesungen 1955* Stuttgart 1958

Bayertz, Kurt, Naturwissenschaft und Sozialismus: Tendenzen der Naturwissenschaft in der deutschen Arbeiterbewegung des 19. Jahrhundert, *Social Studies of Science* 13 (1983), 355–394

Bensussan, Gérard, *Moses Hess; la philosophie, le socialisme (1836–45)*. Paris 1985

Berlin, Isaiah, The life and opinions of Moses Hess, *The Lucien Wolf Memorial Lecture deli-*

- vered in London, December 1957. Cambridge 1959 (= Berlin, *The Life*)
- Bloch, Ernst**, *Das Prinzip Hoffnung*. Frankfurt am Main 1977
- Bloch, Jochanan**, Moses Hess: "Rom und Jerusalem"—jüdische und menschliche Emanzipation, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 16 (1964), 288–313
- Boyer, Alain**, L'itinéraire d'un prophète: Moïse Hess, *Le Mouvement Social* 95 (1976), 25–52
- Buber, Martin**, *Israel und Palästina. Zur Geschichte einer Idee*. Zürich 1950
- Carlebach, Julius**, The problem of Moses Hess' influence on the young Marx *Leo Baeck Institute Year Book* 18 (1973), 27–39
- Cornu, Auguste**, *Moses Hess et la gauche hégélienne*. Paris 1934
- Cornu, August & Mönke, Wolfgang**, Einleitung, i Moses Hess: *Philosophische und sozialistische Schriften 1837–50*, 13–49. Berlin 1961
- Enzensberger, Hans Magnus** (hrsg.), *Gespräche mit Marx und Engels*. Frankfurt am Main 1973
- Feuerbach, Ludwig**, *Pierre Bayle. Ein Beitrag zur Geschichte der Philosophie und Menschheit*. Ansbach 1838
- Fishman, Aryei**, Moses Hess on Judaism and its aptness for a socialist civilization, *The Journal of Religion* 63 (1983), 143–158
- Frei, Bruno**, *Im Schatten von Karl Marx. Moses Hess—Hundert Jahre nach seinem Tod*. Wien 1977 (= Frei, *Im Schatten*)
- Goitein, Irma**, Probleme der Gesellschaft und des Staates bei Moses Hess, *Beihefte zum Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* 5. Leipzig 1931
- Hansson, Svante** (red.), *Sionism. Idé, debatt, kritik*. Stockholm 1972
- Heine, Heinrich**, Ludwig Börne. Eine Denkschrift, *Sämmtliche Werke* 12. Hamburg 1875
- Hertzberg, Arthur** (ed.), *The Zionist Idea. A Historical Analysis and Reader*. New York 1984
- Hess, Moses**, *Die heilige Geschichte der Menschheit. Von einem Jünger Spinozas*. Neu- druck der Ausg. Stuttgart 1837. Hildesheim 1980 (= Hess, *Die heilige Geschichte*)
- Die europäische Triarchie*. Leipzig 1841 (= Hess, *Triarchie*)
- Dynamische Stofflehre. 1. Kosmischer Teil. Allgemeine Bewegungerscheinungen und ewiger Kreislauf des kosmischen Lebens*. Paris 1877
- Das jüngste Gericht über die alte sociale Welt : eine verschollene Schrift von Moses Hess; i: *Documente des Socialismus : Hefte für Geschichte Urkunden und Bibliographie des Socialismus*. Hrsg. von Eduard Bernstein. 1. Bd. Berlin 1902, 533–552
- Jüdische Schriften*. Hrsg. von Theodor Zlocisti. Berlin 1905 (= Hess, *JS*)
- Rom und Jerusalem. Die letzte Nationalitätsfrage. 3. Aufl. *Jüdische Handbücher* 3–5. Wien und Berlin 1919 (= Hess, *RJ*)
- Sozialistische Aufsätze 1841–47*. Hrsg. von Theodor Zlocisti. Berlin 1921 (= Hess, *SA*)
- Briefwechsel*. Hrsg. von Edmund Silberner unter Mitwirkung von Werner Blumenberg. 's-Gravenhage 1959 (= *BW*)
- Philosophische und sozialistische Schriften 1837–50*. Eine Auswahl. Hrsg. und eingel. von Auguste Cornu und Wolfgang Mönke. Berlin 1961 (= Hess, *PSS*)
- Hirsch, Helmut**, Tribun und Prophet. Moses Hess als Pariser Korrespondent der Illinois Staats-Zeitung, *International Review of Social History* 2 (1957), 209–230
- Moses Hess, Vorkämpfer der Freiheit*. Köln 1975 [Ingår också i Hirsch, Helmut, Freiheitsliebende Rheinländer, *Neue Beiträge zur deutschen Sozialgeschichte*. Düsseldorf/Wien 1977, 171–200]
- Lademacher, Horst**, Einleitung. Apostel und Prophet, i: Moses Hess, *Ausgewählte Schriften*. Ausg. und eingel. von Horst Lademacher, Köln 1962, 5–55
- Moses Hess in seiner Zeit*. Bonn 1977
- Leber, Stefan**, "... es mussten neue Götter hingesetzt werden". Menschen in der Entfremdung: Marx und Engels, Cieszkowski, Bauer, Hess, Bakunin und Stirner. Stuttgart 1987
- Liebeschütz, Hans**, Judentum und Deutsche Umwelt im Zeitalter der Restauration, i: Hans Liebeschütz & Arnold Paucker (hrsg.), *Das Judentum in der Deutschen Umwelt 1800–50. Studien zur Frühgeschichte der Emanzipation*.

Tübingen 1977, 1-54

German radicalism and the formation of Jewish political attitudes during the earlier part of the nineteenth century, i: Alexander Altmann (ed.), *Studies in nineteenth-century Jewish intellectual history*. Cambridge, Mass. 1964, 141-170

Martin, Bernard, *A History of Judaism*. 2. New York 1974

Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Werke* Bd 1. 7. Aufl. Berlin 1970 (= MEW 1)

Werke. Bd 3. 4. Aufl. Berlin 1969 (= MEW 3)

Werke. Bd 4. 4. Aufl. Berlin 1969 (= MEW 4)

Werke. Bd 13. 3. Aufl. Berlin 1969 (= MEW 13)

Werke. Bd 19. 2. Aufl. Berlin 1969 (= MEW 19)

Werke. Bd 23. 5. Aufl. Berlin 1970 (= MEW 23)

Werke. Ergänzungsband. Schriften bis 1844. Teil 1, Karl Marx. Berlin 1968 (= MEW Ergänzungsband 1)

McLellan, David, *The young Hegelians and Karl Marx*. London 1969

Marx before Marxism. London & New York 1970

Karl Marx. His life and thought. London & Basingstoke 1973

Mönke, Wolfgang, Über die Mitarbeit von Moses Hess an den Deutschen Ideologie von Karl Marx und Friedrich Engels *Annali dell' Istituto Giangiacomo Feltrinelli* 6 (1963), 438-509

Neue Quellen zur Hess-Forschung. Mit Auszügen aus einem Tagebuch, aus Manuskripten und Briefen aus der Korrespondenz mit Marx, Engels, Weitling, Ewerbeck u.a., *Abhandlungen der Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts- und Wirtschaftswissenschaften*. Jahrgang 1964:1. Berlin 1964 (= Mönke, NQHF)

Na'aman, Shlomo, *Emanzipation und Messianismus. Leben und Werk des Moses Hess*. Frankfurt am Main & New York 1982 (= Na'aman, *Emanzipation*)

Rawidowicz, S., *Ludwig Feuerbachs Philosophie. Ursprung und Schicksal*. 2. Aufl. Ber-

lin 1964

Reuwen, Michael, Graetz and Hess, Leo *Baeck Institute Year Book* 9 (1964), 91-121

Rosen, Zwi, *Moses Hess und Karl Marx. Ein Beitrag zur Entstehung der Marxschen Theorie*. Hamburg 1983

Schoeps, Julius H., Moses Hess—ein Vorläufer des modernen Zionismus. Zum Gedanken an den 100. Todestag, *Emuna* 10 (1975), 65-71

Schuffenhauer, Werner, Zur Entwicklung von Moses Hess zum "wahren Sozialisten", *Deutsche Zeitschrift für Philosophie* 14 (1966), 594-605

Schulman, Mary, *Moses Hess prophet of Zionism* New York & London 1963

Silberner, Edmund, Der junge Moses Hess im Lichte bisher ungeschlossener Quellen, *International Review of Social History* 3 (1958), 43-70. 239-268

Heinrich Graetz' Briefe an Moses Hess, 1861-72, *Annali dell' Istituto Giangiacomo Feltrinelli* 4 (1961), 345-400

Sozialisten zur Judenfrage. Ein Beitrag zur Geschichte des Sozialismus vom Anfang des 19. Jahrhunderts bis 1914. Aus dem Engl. übers. von Arthur Mandel Berlin 1962

Zur Verfasserschaft der Berichte "Aus Deutschland" in der Genfer *Espérance*, *International Review of Social History* 7 (1962), 441-445

Neues Material zur Geschichte der Genfer *Espérance*, *International Review of Social History* 8 (1963), 447-458

Der "Kommunistenrabbi" und der Gesellschaftsspiegel, *Archiv für Sozialgeschichte* 3 (1963), 87-102

Moses Hess als Begründer und Redakteur der Rheinischen Zeitung, *Archiv für Sozialgeschichte* 4 (1964), 5-44

Moses Hess und die Internationale Arbeiterassoziation, *Archiv für Sozialgeschichte* 5 (1965), 83-146

Moses Hess. Geschichte seines Lebens. Leiden 1966 (= Silberner, *Geschichte*)

[Recension av] Wolfgang Mönke, Neue Quellen zur Hess-Forschung, *Archiv für Sozialgeschichte* 6/7 (1966/67), 601-603

Steensgaard, Peter, Zionstanken i jødedommen indtil det 19. årh., i: Per Bilde & Peter

Steensgaard (red.), *Zionismen og Israel*. Århus 1983, 13-39

Syrkin, Marie, *Nachman Syrkin, socialist Zionist. A biographical memoir & selected essays*. New York 1961

Tucker, Robert, *Philosophy and myth in Karl Marx*. 2nd ed. Cambridge 1972

Vaccaro, G. Battista, *Socialismo e umanesimo nel pensiero di Moses Hess (1837-47)*. Napoli 1981

Weiss, John, *Moses Hess. Utopian socialist*. Detroit 1960

Weltsch, Felix, "Rom und Jerusalem"—nach 100 Jahren, *Bulletin des Leo Baeck Instituts* 5 (1962), 225-266

Wistrich, Robert S., *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky*. London 1976

Vuilleumier, Marc, Dans les collections de la Bibliothèque publique et universitaire: deux brochures de Moses Hess *Musées de Geneve* 5 (1968), 5-8

Zlocisti, Theodor, *Moses Hess. Der Vorkämpfer des Sozialismus und Zionismus 1812-75. Eine Biographie*. 2. vollkommen neu bearb. Aufl. Berlin 1921

SUMMARY

Moses Hess—Jew and Socialist

The first generation of the Jewish emancipation in the 19th century made a considerable contribution to European culture and science. Quite a few of these newly emancipated Jews became prominent leaders in the rising socialist movement. One of these was Moses Hess, the "father of German socialism" and a hailed proto-zionist.

Born in Bonn in 1812 and raised in the home of his pious grandparents, Hess later renounced both Jewish orthodoxy and the materialism of his middle-class family. His first book, *The Sacred History of Mankind*, published in 1837, was a work of an autodidact. This "the first book by a native German commu-

nist" (McLellan), is an odd piece of literature full of Spinozism and utopian socialism.

Hess' second book, *The European Triarchy* (1841), gave him a considerable reputation among radical German intellectuals in the early 1840's. During this decade Hess wrote articles in several radical newspapers and magazines and carried on propaganda work both in and outside Germany propagating an ethical socialism based on voluntarism and cooperation between free men. One of his converts to communism was Friedrich Engels. He also influenced the young Karl Marx more than is usually recognized, especially among Marxist scholars.

As a result of the failure of the 1848 revolution and the bitterness he felt because of the heavy attack on him in the *Communist Manifesto* he withdrew from politics. During the 1850's he studied natural sciences in Paris.

In 1862 Hess published his most famous book, *Rome and Jerusalem*, which in our century has become a zionist classic. Contrary to his earlier opinions Hess now gave expression to his opposition to Jewish assimilation and proposed a rebirth of the Jewish nation. The Jewish national question, Hess claimed, could only be solved by creating a socialist Jewish state in Palestine. So powerful was Hess' Zionist vision that Theodor Herzl later stated: "Everything we have tried is already written there."

During the rest of his life Hess showed great interest in Jewish issues and he continued simultaneously to work in the socialist movement. His last book, *The Dynamic Theory of Matter*, was published posthumously two years after his death in 1875.

Moses Hess was ahead of his time. *Rome and Jerusalem* was largely ignored for forty years. Also the knowledge of his ethical socialism has suffered a lot from the anathema of Marx and Engels. The nationalistic riots in socialist countries today (the Baltic states, Armenia etc.) show that Hess was right when he stressed the importance of nationalities. The bankruptcy of Marxist socialism, so widely admitted today, will perhaps raise interest in the humanistic socialism of Moses Hess.